

ӘДЕБИЯТЫМЫЗ ТАРИЙХЫ ХӘМ КЛАССИКАЛЫҚ ӘДЕБИЯТЫМЫЗДЫҢ ӘХМИЙЕТЛИ МӘСЕЛЕЛЕРИ АРТЫҚ КАРИМОВТЫҢ ИЗЕРТЛЕҰЛЕРИНДЕ

Бекбергенова З.У.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20306781>

Халық аўыз еки дәретпелери менен классик шайырларымыздың мийрасларын халық арасынан жыйнаў хәм оларды бир системаға түсирип баспаға таярлаў хәм оларды баспадан шығарыў ислери өткен ХХ әсирдиң дәслепки шерегинен 1950-жылларға шекем қызғын даўам еткен болса, усы жыйналған материаллар тийкарында илимий-изертлеу жұмысларын алып барыў 1950-60-жыллары кең жолға қойылды. 1970-жылларға келип, қарақалпақ фольклортаныўы хәм әдебияттаныўы мәселелери бойынша изертлеу жұмысларын алып барып атырған алымларымыздың қатарында әдебиятымыз тарийхы менен классикалық әдебиятымызды изертлеушилердиң саны да әдеуир дәрежеде өсип жетилисти. Олардың бири белгили әдебиятшы алым, филология илимлериниң кандидаты, «Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери», «Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты», «Шухрат» медалының ийеси Артық Каримовты атап өтсек болады. Быйылғы жылы пидайы алымның туўылғанына 100 жыл толады.

Артық Каримовтың өмири хәм илимдеги хызметлери ҳаққында сөз ететуғын болсақ, ол 1926-жылы Қарақалпақстан Республикасының Кегейли районына қараслы 1-аўылында (Хәзирги Нөкис районы) туўылады. Ол 1934-1943-жыллары район орайындағы орта мектепти питкергеннен соң, 1943-1951-жыллары Кегейли районының Пахтабад, Чапаев, Шолан, Ақтерек мектеплеринде муғаллим болып ислейди. 1944-1949-жыллары Хожели педогогикалық училищесиниң сыртқы бөлимин, ал, 1955-жылы Нөкис Мәмлекетлик педогогикалық институтының Қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетин тамамлайды. 1955-жылдан өмириниң ақырына шекем Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының Н.Дәўқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебият (хәзирги Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты) институтында дәслеп үлкен илимий хызметкер, 1981-1987- жыллары бөлим баслығы болып ислейди.

Артық Каримов Ташкенттеги А.С.Пушкин атындағы Тил хәм әдебият институтының сыртқы бөлиминде аспирантурада оқып, 1964-жылы «Жийен жыраўдың өмири хәм творчествосы» деген темада кандидатлық

диссертациясын табыслы қорғап шығады. Артық Каримов тәрәпинен қарақалпақ классик шайырларымыздың өмири хәм дөрәтпелери, фольклорымыздың көп ғана бай мийраслары жыйналады. Ол Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хәм XX әсирдің басындағы қарақалпақ шайырларының дөрәтпелерин, фольклорымыздың әжайып үлгилерин жыйнады хәм басып шығарыўда көп мийнет етти. Алым 1964-жылы «Жийен жыраўдың өмири хәм творчествосы» деген темада кандидатлық диссертациясын жақлаған болса, усы атамдағы монографиясы бир жыл бурын 1963-жылы басылып шығады. Әлбетте, бул алымның илимге үлкен таярлықлар менен келгенлигин көрсетеди. Автор бул мийнетинде «XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебиятының бизге белгили ең дәслепки шайыры Жийен жыраў. Биз Жийен жыраўға дейинги авторы мәлим, шығармалары хәзирге дейин сақланған шайырларды еле ушырата алғанмыз жоқ. Сонлықтан қарақалпақ әдебият тарийхының бети де усы Жийен жыраўдан баслап ашылады» [2,5], – деген пикирлерди билдиреди хәм Жийен жыраў Аманлық улының өмири хәм дөрәтиўшилигине байланыслы изертлеўлерин шайыр жасаған замандағы тарийхый жағдайлар, өмири ҳаққындағы мағлыўматлар, шайырдың дөрәтпелери, поэмалары хәм олардың көркемлик өзгешеликтери тийкарында алып барады. Ең тийкарысы автор бул изертлеўинде Жийен жыраўдың өмири хәм дөрәтпелери ҳаққындағы мағлыўматлар бизге жазба оригинал түринде емес, аўызеки жетип келгенлигин, шайырдың көплеген толғаўлары халық арасында аўызша хәм биреўден биреў көширип алған қолжазбалар арқалы мәлим болғанлығын, оларды жыйнаўда белгили тарийхшы, этнографлар, фольклоршы хәм әдебиятшы алымларымыздан тартып, ел арасындағы әпиўайы халық ўәкиллери де белсене қатнасқанлығын оғада дурыс келтирип өтеди. Әлбетте, алымның Жийен жыраўдың өмири хәм дөрәтиўшилигине арналған бул мийнетинде классик шайырымыздың 1959-жылы басылып шыққан бир ғана «Посқан ел» атамасындағы поэзиялық топламын ушыратамыз. Демек, изертлеўши Жийен Аманлық улының өмири хәм дөрәтиўшилиги бойынша дәслепки мәртебе илимий изертлеўлер алып барып, шайыр шығармаларының жазба әдебиятлық характерин белгилеўде хәм оны XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебиятының баслаўшыларының бири сыпатында танытыўда көбирек тарийхшы, фольклоршы, әдебият изертлеўшилери менен информаторлардың мағлыўматларына сүйенип ис тутқанлығы анық мысаллардың жәрдемінде исенимли көрсетип бериледи. Артық Каримовтың илимий изертлеўлеринен соң Жийен Аманлық улының қосықлар топламлары басылып шығып, әдебият сабақлықларында оқытыла баслады.

Артық Каримовтың 1984-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан басылып шыққан және бір монографиялық изертлеуі XIX әсирдегі карақалпақ классикалық әдебиятымыздың көрнекли ұәкили Өтеш Алшынбай улының өмири хәм дөретиўшилигине арналды. Автор Өтеш Алшынбай улы XVIII әсирдегі классик шайыр Жийен жыраўдың шаўлығы хәм XIX әсирде өмир сүрген шайырлар Күнхожа, Әжинияз, Бердақ пенен заманлас екенлигин сөз ете отырып, шайырдың өмири хәм дөретиўшилигин ол жасаған заманның көриниси, өмири хәкқындағы мағлыўматлар, дөретпелериндегі халықлық хәм демократиялық идеялар, реалистлик хәм сатиралық сүүретлеўлер, хаял-қызлар теңлиги, шығармаларының көркемлик өзгешеликлери бағдарларында изертлеўлер алып барады. Яғный, «Өтештиң дөретиўшилиги өз дәўириниң айнасы, шығармаларында көтерилген мәслелер сол дәўирдегі халықтың турмысын – көз алдымызға елеслетеди» [3,94] деген пикирлерди билдириў арқалы шайырдың өз дәўириниң алдыңғы идеяларын, шынлық турмысын әпиўайы халық массасына анық хәм түсиникли етип көркемлеп жеткерип бергенлигин анық мысаллар менен дәлиллеп береді.

А.Каримов өзиниң «Әдебиятымыздың гейпара мәселелери» (1988) әдебий-критикалық мақалалар жыйнағында халқымыздың әйемги әдебий естеликлери, туўысқан халықлар әдебиятларының өзара байланыслары, олардың бир-бирине унамлы тәсири мәселелери менен биргеликте филология тараўына, соның ишинде қарақалпақ фольклортаныўы хәм әдебияттаныўы илимине салмақлы үлес қосқан көрнекли алымларымыз Н.Дәўқараев хәм Н.Жапақовлардың өмири хәм дөретиўшилигине бағышланған изертлеўлери орын алды.

Изертлеўши китапқа кирген «Қарақалпақлардың әйемги әдебий естеликлери» деген изертлеўинде усы мәселе бойынша бир қатар тарийхшы, этнограф, тилши хәм әдебиятшы алымлардың пикирлери менен есапласа отырып, қарақалпақ әдебияты тарийхының ертедегі дереклери Хорезм археологиялық экспедициясы материаллары менен Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы илимпазларының жыйнаған материалларында сәўлеленгенлигин, оларда әйемги дәўирлерге тийисли көп ғана аңыз-әңгимелер, легендалар жазып алынғанлығын, бул қарақалпақлар тарийхын, мәдениятын хәм әдебиятын үйрениўде бақалы мағлыўматлар бола алатуғынын, Хорезмде жасаўшы қәўимлер менен халықлардың пайда болыўы хәкқында Каюмарс, Жәмшит, Сияўиш, Рустем, Дара, Тумарис, Шырақ, Искендер, Хаяллар патшалығы, Төк таўы, Шыңғыс хан, Гүлдирсин, Қорқыт ата сыяқлы аңыз-әңгимелердиң бир қатары Беруний, Табарий, Махмуд Қашқарий, Насратдин Рабғузий сыяқлы шайыр-алымлардың

шығармаларында келтирип өтилгенлигин атап көрсетеді хәм «Булардың хәммеси түрк (түркий халықлар – Б.З.) системасына кириўши халықлардың соның ишинде қарақалпақлардың әйемги әдебий естелиги ретинде қаралады хәм әдебияты тарийхының дәректери болып табылады» [4,6], – деген пикир билдириў менен аты аталған деректердің хәр бирине илимий талқы жасайды. Китапта алымның буннан басқа да «Хорезмийдің «Муҳаббатнама» шығармасы ҳаққында», «Тарийхий жырлар хәм «Ормамбет бий» толғаўы ҳаққында», «Жийен жыраў хәм оның жыраўшылық өнери ҳаққында», «Әжинияз хәм Мақтымқулы», «Әжинияз хәм XVIII әсирдің ақыры XIX әсирдің басындағы түркмен шайырлары» деген темадағы бир қатар салмақлы илимий изертлеўлери орын алды. Бул изертлеўлердің атамаларынан көринип турғандай, ертедеги жазба естеликлер менен тарийхий жырлардың, Жийен жыраўдың терме-толғаўлары менен Әжинияз хәм Мақтымқулы шығармаларының, сондай-ақ, XVIII әсирдің ақыры XIX әсирдің басындағы түркмен шайырларының әдебий мийрасларының да халқымыздың социаллық-мәдений турмысы менен әдебият тарийхында үлкен орын тутқанлығын анық хәм исенимли пикирлери менен талқылап өтеди. Мысалы, автор XIV әсирде жасаған Хорезмийдің «Муҳаббатнама» хәм оған қосымша етилген «хикаят» шығармасы түркий тилиндеги халықлардың, солардың ишинде қарақалпақ халқының әдебиятында ышқы-муҳаббатты жырлап, оны шыңларға көтерген хәм ардақлаған алдыңғы шығармалардан бири болды» [4,49], – деген пикирлерди билдириў менен бирге усы изертлеўинде бул шығарманың қарақалпақ әдебияты тарийхында енди ғана изертлеў объектине ийе болып атырғанлығын, әсиресе, академик М.Нурмухамедовтың «Қарақалпақ жазба әдебиятының дәреўи ҳаққында» деген мақаласы үлкен қозғаў салып, алым бул мақаласында: «Қарақалпақ жазба әдебиятының дәреўин... ноғай аўқамынан хәм оның шайырлары Асан қайғы, Жийренше, Соппаслы Сыпыра жыраў хәм басқалардан баслаў керек. Этногенезлери ноғай сиясий бирлеспесиниң қәўимлери менен байланыслы болған қарақалпақ, қазақ хәм басқа да халықлардың жазба әдебиятының баслаўшыларын ноғай аўқамынан излеў керек», [5,125] – деген пикирлерин басшылыққа ала отырып, усы ноғай аўқамына бириккен халықлардың әдебий шығармаларының бири болған «Муҳаббатнама» қарақалпақ жазба әдебиятында да өз орнына ийе болатуғын шығарма» [4,49-50], – деген тужырымлы пикирлерин билдиреди.

Алым университеттиң филология факультети студентлери ушын «Қарақалпақ әдебияты» сабақлығын (1983), улыўма билим беретуғын орта мектеплер ушын «Әдебият» оқыў сабақлықларын жазыўға, қарақалпақ

фольклорының көп томлығын баспаға таярлауға белсене қатнасты. Сондай-ақ, А.Каримов жәмәәтлик авторлар менен биргеликте жазылған «Қарақалпақ әдебияты» (1983) сабақлығының Сарыбай хәм Гүлмурат шайырлардың өмири хәм дөретиўшилигине, сондай-ақ, XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы әдебият, Омар, Сыдық, Әбдикәдир, Бегжан, Аннакул, Қудайберген, Қазақбай хәм Жаңабай шайырларға арналған бап хәм бөлимлерин филология илимлериниң докторы Наўрыз Жапақов пенен биргеликте жазыўға белсене қатнасты. Исмлери атап өтилген авторлардың көпшилиги дерлик әдебиятымыз тарийхында оғада аз сөз етилип, нәмәлим болып келген болса, усы сабақлыққа кирген мағлыўматлар арқалы кең оқыўшылар жәмәәти бул авторлардың өмири хәм дөретиўшилигин еле де тереңрек билиўге миясар болды.

Пүткил саналы өмирин фольклортаныў, әдебият тарийхы хәм әдебияттаныў илимине арнаған алымның 100 ден аслам илимий мақалалары хәм монографиялары, оқыў қолланбалары басылып шықты. Солардан, «Жийен жыраўдың өмири хәм творчествосы» (Нөкис-1963), «Өтеш шайырдың өмири хәм творчествосы» (Нөкис-1984), «Әдебиятымыздың гейпара мәселелери» (Нөкис-1988) монографиялары хәм «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» (авторлар жәмәәти) (Нөкис-1983), «Ўатан әдебияты», «Әдебият» сабақлықларының (Нөкис-1970-1989 х.т.б. жыллар) авторы болды. Сондай-ақ, «Қырық қыз», «Алпамыс», «Мәспатша», «Ғәрип-ашық», Шәръяр х.т.б. дәстанларының алғы сөзин жазыўға қатнасты. Күнхожа, Әжинияз, Бердақ шайырлардың өмири хәм дөретиўшилигине арналған мақалалары, және де заманагөй әдебиятымыз ўәкиллериниң дөретиўшилигине арналған мақалалары жарқ көрди. А.Каримов пүткил өмири даўамында тийкарынан қарақалпақ классик әдебияты хәм фольклоры мәселелери менен шуғылланса да, XX әсирдеги қарақалпақ әдебияты хәм әдебияттаныў илиминде жүз берип атырған жаңалықлар ҳаққында өз көзқарасларын билдирип, күнделикли баспа сөз бетлеринде бир неше мақалаларын жәриялап барды. Мысалы, тилши алым хәм жазыўшы О.Бекбаўловтың «Тарас Аралда» повести, Т.Қайыпбергеновтың прозалық дөретпелери, Н.Дәўқараев, М.Нурмухамедов, Қ.Мақсетов, Ә.Пахратдинов, Ә.Насруллаевтың изертлеўлери, сондай-ақ, Қ.Әўезов, Қ.Жуманиязовтың х.т.б. шайыр-жазыўшылардың дөретиўшилиги бойынша қалыс пикирлерин билдирип барды. Сондай-ақ, ол 1994-жылы «История каракалпакской литературы (с древнейших времен до 1917 г. «Фан») фундаменталь жумысты И.Сағитов, А.Муртазаев, А.Пирназаров х.т.б. менен бирликте жазыўға

белсене қатнасты. Бул жәмәәтлик авторлар менен жазған мийнети миллий әдебияттаныў илими тарийхында елеўли ўақыя болды.

Илим хәм билимлендириў тараўындағы усындай пидайы хызметлери ушын Артық Каримов 1977 хәм 1986-жыллары Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Президумының хәм де 1984-жылы Өзбекстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Президумының Хүрмет жарлықлары менен сыйлықланды. Оған 1989-жылы «Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери» деген хүрметли атағы берилди. Ол 1992-жылы «Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты», 1994-жылы «Шухрат» медалының ийеси болыўға миясар болды. Урыс жылларында тылдағы мийнети ушын «1941-1945-жыллардағы урыста фашизм үстинен жеңиске ерискенлигиниң 50 жыллығы» медалы хәм 1984-жылы «Мийнет ветераны» медалы менен сыйлықланды. Изинде бай мийраслар қалдырған пидайы алым Артық Каримов 2006-жылы 80 жасында дүньядан өтті. Алымның әдебиятымыз тарийхына, классикалық әдебиятымыз ўәкиллериниң дөретиўшилиги менен әдебияттаныў илимине арналған басқа да рәң-бәрең тематикадағы изертлеўлери келешек әўладларға илимий-теориялық хәм әмелий дерек сыпатында узақ жыллар даўамында хызмет етери сөзсиз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ахметов С. Қарақалпақстан Республикасының әдебиятшы алымлары хәм сыншылары. – Нөкис: Билим, 1993.
2. Каримов А. Жийен жыраўдың өмири хәм творчествосы. – Нөкис: Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, 1963.
3. Каримов А. Өтеш шайырдың өмири хәм творчествосы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1984.
4. Каримов А. Әдебиятымыздың гейпара мәселелери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
5. Нурмухамедов М. Қарақалпақ жазба әдебиятының дөреўи ҳаққында // «Әмиўдәрья» журналы, №6, 1968.